

Радоје СИМИЋ*

ТЕРМИНИ И ПРАВОПИСНА НОРМА

Сажетак: Радећи¹ на правопису, аутор је приметио извесне симптоме правописног издвајања терминолошког корпуса из општег лексичког фонда српског језика. Описавши и нормативно вредновавши тај део материјала, залаже се за његов општи третман према принципима фонолошког правописа.

Кључне речи: правопис – фонетско-фонолошки, мрфонолошки, норма, термин, терминологија, сложена реч, префикс, изведена реч, суфикс, облик.

1. О ТЕРМИНИМА УОПШТЕ

1. Према дефиницији у *Основама теорије функционалних стилова* (2002: 116) – термин је „основно средство за вербализацију научног податка”; он служи за „тачно идентификовање чињенице”. О. Ахманова (1966), чију дефиницију наводи и Р. Симеон у свом *Рјечнику лингвистичких назива* (1969: s. v.), термин дефинише као „ријеч или скуп ријечи специјалнога (зnanственог, техничког или сл.) језика, грађен (прихваћен, посуђен или сл.) у сврху тачнога изражавања специјалних појмова и означавања специјалних предмета”. Симеон наводи и дефиницију из *Совјетске енциклопедије* (МСЕ 1958-1961) која гласи: „Термини треба да имају тачно одређено, строго договорено значење, које у принципу не изазива споредних асоцијација; они не само да тачно одређују појам, већ га и јасно луче од сусједних и сродних појмова”.

* Прф. др Радоје Симић, редовни професор на Филолошком факултету у Београду

¹ Овај рад урађен је у оквиру научног пројекта 148024 D *Српски језик и друштвена кретања*, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

2. „Служећи за тачно означавање појмова с подручја знаности – наставља Симеон на истом месту – термини чине највиши разред назива, који у успоредби са мноштвом осталих ријечи имају већу тачност и постојаност значења, јер нису вишезначни и јер им је јасно дређен појмовни садржај и опсег (нпр. у граматички се даје дефиниција онога што треба разумјети под терминима: субјект, предикат, објект, приложна ознака, глагол, везник, приједлог, коријен ријечи, звучни и беззвучни гласови итд.)”.

3. Два су аспекта посматрања термина у процесу научне комуникације.

3. 1. Први можемо представити ставом А. Белића (1958: 3), који тврди да термини имају две важне особине које их издвајају из општег лексичког фонда: то су на једној страни ‘условност’, и на другој – ‘традиционализам’ и ‘конзервативност’. „Термини – каже Белић тим поводом – могу опстојати и онда кад се мења смисао унутрашњег садржаја који они обележавају; термини су увек помало условни”. То долази отуда, мисли Белић, што „са терминима увек иду донекле и стари појмови који, једном учвршћени, не дају нашој мисли да се од њих потпуно ослободи”. – „Грамаички термини наше науке – узима Белић пример да поткрепи своју тврдњу – претстављају, у ствари, оно и онак (в)о научно мишљење о језику как (в)о је било у науци када су они створени. Није стога чудновато ако речемо да оно што обухватају данас такозване врсте речи претставља збирке појмова... Зато свака крупнија епоха човечанске културе уноси поправке – према свом стању научног испитивања, у сва научна знања, па према томе треба то да чини и са терминима којима се она обележавају”.

2. Управо смо последњим Белићевим речима зашли у другу сферу, и истакли други аспект посматрања термина: њихову улогу у унапређивању научног знања. Јер, по речима Ј. Берберовић (1990: 100-101) – „нови садржаји науке постају интерсубјективно доступни само ако су формулисани у новим појмовима научног језика: то значи да је раст језика науке непосредно условљен растом знања самог. Истовремено, у другом смислу, раст језика науке рефлектује раст наше свијести, раст њене когнитивне структуре. Тако се показује да језик свједочи о расту и кристализацији истог когнитивног развоја: један се односи на раст садржаја науке, а други на акт разумијевања овог садржаја. Језик објашњава оба ова аспекта: промјене и еволуција фундаменталних појмова којима исказује наше знање нужно подразумева пут промјене и еволуције наше свијести”.

3. „Термини се обично творе од лексичких елемената који већ постоје, и то по законима граматике дотичног језика”. – То је Симеонова тврдња. Она је тачна, али непрецизна. Није творба термина заснована на грађи која већ постоји у датом језику, и управо ту настају творбени, а и правописни и уопште нормативни проблеми у вези са термнима. Када се обрати творби термина конкретније, и сам Симеон постаје свестан сложености проблема. Цитирајући опет *Малу совјетску енциклопедију* (МСЕ 1958-1961), Симеон (1969: s. v. ‘термин’) утврђује тројаки пут којим сваки језик образује свој термилошки фонд. То су: „а) давање постојећим ријечима особитога термилошког значења (‘ланац’ у правом смислу, и ‘горски ланац’ у географији); б) употребљавање грч. и лат. елемената ријечи (‘термометар’ = гр. *thermos* топао + *metreo* мјерим); в) калкирање...”.

4. На тај начин велики број термина, „продирући у разне земље заједно са појмовима и појавама који им одговарају, постају међународни, тј. употребљавају се у разним језицима само с незнатним разликама у писању и изговору” (гр. /лат. *mechanismus*, нем. *Mechanismus*, енгл. *mechanism*, рус. механизм, српски механизам итд.). Али сем изговора, тј. фонолошке адаптације позајмљеница, или трансфонологизације, постоји и проблем трансморфологизације, одн. морфолошког прилагођавања, између осталог и творбеног.

5. Сви наведени моменти упућују на истину да су термини посебан лексички слој језика који се формира и развија делимично и по законима који не важе за целокупност речничког фонда. Тиме су ови постављени у посебан положај и што се тиче опште језичке, па и правописне норме.

2. О ПРАВОПИСНОЈ НОРМИ И ТЕРМИНОЛОШКИМ ПОЗАЈМЉЕНИЦАМА

1. У терминологији се јавља још једно важно питање које у осталим функционалним стиливима није актуелно: то је питање олакшавања међународне кореспонденције – дакле питање што мање разлике између националних научних терминологија, боље рећи: што веће блискости њихове. Српски правопис, међутим, овој тежњи поставља врло важно ограничење: фонетско-фонолошки принцип намеће обавезу правописцу да нормира само оне грађијске облике који одговарају изговору, боље – изговорној норми.

2. У новосадском савременом правопису за такве случајеве дата су решења која неселективно важе и за домаћу и позајмљену грађу – што је

добро; – али која нису прецизна, и не одговарају природи српског правописа – што није добро. „На саставу сложеница – пише тамо (Пешикан–Јерковић–Пижурица 1993: 145-146)² – одступа се од једначења не само у писању него и у изговору. Наиме, при потпуно сливеном, целовитом и једноакцентском изговору једначење по звучности је за нас изговорна неминовност, те се речи типа Поткозарје, распоп, исход, отчепљивати итд. обавезно тако изговарају. Али свест о смисаоној или само о структуралној двочланости често повлачи за собом и рашчлањен, оделит, паузални изговор, при коме се поред главног акцента у некој мери испољава и секундарна споредна наглашеност, а у неким случајевима остварује се и јасан двојни акценат. У таквој артикулацији изговорно једначење више није неминовност, те при споријем и пажљивијем изговору остаје разлика у звучности сугласника; нпр. у речима постдипломски (акценат на ‘ди’, али споредни нагласак на ‘пост-’: постдипломски), политбиро, пресбиро, Оберстдорф...”. Наша примедба на ово разлагање била је да се двоакцентске формације морају писати као полусложенице – и тиме се скида проблем овако формулисан.

3. Проблем ипак постоји, али стоји нешто друкчије него што је формулисан у Матичином правопису, а односи су суптилнији него што их тај правопис описује. У *Правописном приручнику* Научног друштва за неговање и проучавање српског језика (Симић (одг. ред.) 1998), као и у мом (2006) *Српском правопису*, томе је посвећена знатна пажња. Најпре се поред ‘природног’ изговора утврђује да у неким приликама постоји и такозвани ‘књишки’. Овај се потоњи у првом реду тиче управо терминолошких твореница и позајмљеница са недовољно прецизном фонологијом, кад је реч о првима, или трансфонологијом, кад говоримо о позајмљеном лексичком и др. материјалу. Ако поставимо питање докле би се смело ићи у одступању графије од природног изговора – наш је одговор: донде докле у ту страну иде књишки изговор. Мислим да је врло битна ствар сваки пут, на овој или овој страни, одредити ту границу.

3. 1. Најпре, ‘Полазне основе српског правописа’ (2006: 10) садрже две одуже напомене које се тичу проблематике изговора и писања сложених речи.

а) Прво наводимо објашњење из напомене уз ‘полазне основе’: „(а) Стране речи ваља писати по фонетско-фонолошком начелу, као и домаће. (б) Изговарамо их уз замену страних гласова најближим српским...”.

² Симић 1994: 39.

б) А сада последња одредба ‘полазних основа’: „...где се битно не ремете основе српског правописа, и иначе се у писању толеришу мања одступања од гласовног састава речи – (а) у властитим именима (*Вашиington* [vašinkton], *Осборн* [ozborn], *Мусоргски* [musorkski]); (б) у кованицама несраслих и непотпуно сраслих делова (*подтекст* [potekst] или *под-текст* [pod-tekst], *постденталан* и *пост-денталан* [pozdentalan] и [post-dentalan])”.

3. 2. У тексту *Правописа*, у поглављу о једначењу по звучности, више пута се говори о термилолошким и сличним кованицама.

а) Тачка (г) тога поглавља гласи: „Нормом је препоручено писати *подтекст*, изг. и [potekst], састав под + текст; те *постденталан*, изг. и [pozdentalan], састав пост + денталан; па тако и *постдорзалан*, *подтип*, *предтакмичење*, *предтерен*, *предтурнир* (Овај се манир затим шири и преноси даље, на друге типове кованица, нпр. : подкод, предкурс, предпарнички, субполаран, предходити, адхезија, па чак и пресбиоро, науспрот ближем говорној речи, и стога прихватљивијем *поткод*, *преткурс*, *претпарнички*, *суполаран*, *претходити*, *атхезија*, или *прес-биоро*, допуштене су, међутим, само потоње форме)” (Симић 2006: 78).

б) У белешци испод ове тачке стоји: „Писање као подкод, надпартијски и сл. нема ослонца ни у негованом природном нити у књишком изговору (исп. *потпора*, *потписати*, *натпис*, *открити*; те *отерати/отјерати* итд., в. т. 12. 4). Уколико се према оваквом писању жели остварити одговарајући изговор (т. I-A), достижемо га акцентовањем саставница (в. т. 19/1-2, бел.). Али то повлачи употребу цртице (*екс-банкар*, *над-конфесионалан*, *над-персоналан*, *над-план*, *над-типски*, *над-плански*, *подкод*, *под-план*, *под-текст*, *под-тип*, *под-тон*, *пост-денталан*, *пост-дипломски*, *пост-дорзалан*, *пред-терен*, *пред-такмичење*, *пред-турски*, *прес-биоро*, *суб-поларан* (као код префиксоида: *ремек-дело/дјело*; т. 20. 1-ба, бел.)” (Симић 2006: 78-79).

в) За овим следи упозорење да „акценатско осамостаљење делова форми какве смо горе навели каткада се супротставља изговору полазних (нпр. предлога и сл.), па о томе ваља водити рачуна у ‘књишком’ изговору, поготову у њиховом записивању са ослонцем на тај изговор” (Симић 2006: 79).

ва) То у ствари значи да изговор са преношењем акцента на проклитику и префикс у ствари звучи слично, те да изговор са силазним акцентом основне речи и нпр. дужином на месту пренесеног акцента није превише различит. Дакле *над-план* и *надплан*, боље *натплан*, *под-код* и *подкод*, боље *поткод*, *под-план* и *подплан*, боље *потплан*, *под-текст*

и *подтекст*, боље *потекст*, *под-тип* и *подтип*, боље *потип*, *под-тон* и *подтон*, боље *потон*, звуче заправо слично, само је једно лакше и елегантније за изговор, а друго рогобатније. Сваки пут је изговорна предност на страни последње варијанте – дакле оне са извршеним једначењем и евентуалном контракцијом. За њом долази прва варијанта, дакле она којој одговара писање са цртицом. А неприродно звучи незграпни изговор са једним акцентом и континуираном артикулацијом, а без извршеног једначења. Писати тако, у ствари значи драстично одступање од изговорног начела, које лежи у основи српског правописа.

б) Мало друкчије ствар стоји са формама код којих основна реч има више од једног слога: *над-типски*, *над-плански*, *пред-турски*, и сл. Изговор са двојним акцентом овде као да има предност над једноакцентским: *надтипски*, *надплански*, *предтурски* и др., одн. боље *натипски*, *натплански*, *претурски* итд.

в) Посебно место припада формама типа: *над-конфесионалан*, *надперсоналан*, *пред-терен*, *пред-такмичење* и сл. Узлазни акценат основнога дела не дозвољава преношење на проклитику, па је неакцентованост проклитике, одн. префикса, најприроднији изговорни модалитет: *надконфесионалан*, боље *натконфесионалан*, *надперсоналан*, боље *натперсоналан*, *предтерен*, боље *претерен*, *предтакмичење*, одн. боље *претакмичење* и др. Можда је овде од користи једна напомена о нестандардном изговорном приближавању ових форми онима из претходне две тачке, дакле са изговором кратког узлазног на првом слогу: *надконфесионалан*, боље *натконфесионалан*, *надперсоналан*, боље *натперсоналан*, *предтерен*, боље *претерен*, *предтакмичење*, одн. боље *претакмичење* и др.

вг) Страни предосновински елементи, било да су предлошког или каквог другог порекла, нешто се друкчије понашају од домаћих, па их је потребно посебно и размотрити. Чини се да је изговор са два акцента и без једначења преовлађујући, па је зато и писање са цртицом најпрепоручљивије: *екс-банкар*, поред слабијег *ексбанкар* и нешто мање слабог *егзбанкар*, *пост-денталан*, поред *постденталан* и *позденталан*, *постдипломски*, поред *постдипломски*, *поздипломски*, *пост-дорзалан*, поред *постдорзалан* и *поздорзалан*, *прес-биро*, *пресбиро* и *презбиро*, *суб-поларан*, *субполаран* и *суполаран*. Варирање осећаја шта је природније а шта мање природно, те шта је прихватљивије а шта мање прихватљиво, сведочи о потпуној непревретлости материјала. Напомене је вредна и овде појава изговорног прилагођавања префиксалним сложеницама са преношењем акцента, с тим што је она овде неодређено и несистематски

изражена: *ексбанкар*, или боље *егзбанкар*, *постденталан*, одн. боље *позденталан*, *постдипломски*, боље *поздипломски*, *постдорзалан*, тј. *поздорзалан*, *пресбиро*, боље *презбиро*, *субполаран*, тј. боље *суполаран*.

г) Додатно се скреће пажња на три примера неисправне транскрипције који су се увукли у обичај писања пре непажњом филолога него индолентношћу људи од културе: „Речи *гангстер*, *драгстор*, *плекс* пишу се по изузетку тако иако се у нашем језику не могу ослонити на сродне облике нити су усклађене са изговорном нормом. Ваља се чувати да умножавањем таквих случајева не разбијемо српски правописни систем” (Симић 2006: 79).

3. 3. Једначење по звучности активан је процес у савременом српском језику, те је јасна и општа изговорна ситуација у вези с њим. На основу тога могућа је оцена исправности овога или оног начина писања. Много су компликованије међутим прилике у вези са губљењем сугласника, и много је теже доћи до правих правописних решења.

а) Сугласници *t* и *d* испред африката губе се у контакту основе са суфиксом: *отац*: *оца-очев*, *судац*: *суца-сучев* и сл. На споју префикса и основе, међутим – изговор *-ти-*, *-тич-*, *-тић-* „није једнообразан и јасан, а препоручује се његово писање”: *натцветни* / *натцвјетни*, *натчовечански* / *натчовјечански*, *отћушнути*, *отцепити* / *отцијепити*, *потценити* / *потцијенити* и сл. (Симић 2006: 90). У „природном негованом изговору (I-A) ‘т’ овде чешће изостаје”, али је писање подешено према ‘књишком изговору’, у којем се овај глас успоставља.

б) Сугласници *t* и *d* између фрикатива и експлозива такође по правилу изостају и у изговору и у писању: *мастан*: *масно*, *годиште*: *годишњи*, *гост*: *гозба*.

ба) Али код именица са непостојаним *a* у основи, када се овој придружи наставак и истисне непостојани вокал, експлозив се по правилу задржава у изговору, па стога и у писању: *бездан/бездан* – *пездана/бездна* и *бездани/бездни*, *гроздак-гростка*, *напрстак-напрстка*, *подлистак-подлистка*, па и *листак-листка*.

бб) Горе је експлозив сачуван у ‘природном изговору’, док у формама које ће бити овде наведене преовлађује ‘књишки’. То се дешава „у изведница на *-киња* насталих према страним основама” на *-ист*: *басисткиња*, *виолинисткиња*, *комунисткиња*, *модисткиња*, *нудисткиња*, *социјалисткиња*, *телефонисткиња*, *фашисткиња*, *челисткиња* итд. (Симић 2006: 91-92).

бв) Колебљив је изговор и код придева насталих наставком *-ан/-ни* (и евентуално прилога на *-но*) од страних основа са крајњим *-ст*: *азбе-*

стан-азбестни/азбестни (: азбест), *карстан-карстни/карсни* (: карст), *кастни/касни* (: каста), *робустан-робуствно* и *робуствно*, *контрастни* и *контрасни* (: контраст), *протесни/протестни* (: протест) итд. Допуштено је стога писати и са ‘т’ и без њега” (Симић 2006: 93).

бг) Овоме треба додати и ретке изведенице од глаголских основа са наставком *-ка*, у којих се испред *к* изговара *т*: *Растко* (ако је према расти, а не према храст), те *чистка* (: чистити; али *лиска* према лист, *пласка* према пласт).

3. 4. Можда је оправдано поменути проблем писања *м* и *н* испред *б* и *п*. Ту се наине увек изговара *м*, било да је то етимолошки глас *м* (лампа, амбивалентан), или је настао алтернацијом *м/н*: *стан-стамбени*. У писању се, међутим јавља двојство, па се *м* бележи испред наставака за творбу или сл. (као у показаном случају), а у сложеницама се задржава *н*: *ванпартијски*, *воденбуба*, *странпутица*. Колико је ова правописна девијација непотребна, толико је неупадљива – јер се тиче само наведених, те примера као *једанпут*, који се упркос правописним препорукама најчешће пише као *једампут*, и можда још којег (Симић 2006: 88).

3. ОБЈАШЊЕЊЕ НОРМЕ И ЗАКЉУЧАК

1. Сем непотребних ситнијих застрањивања, наведена одступања углавном су објашњива већ поменутиим моментом супостојања двеју изговорних навика – природног изговора, на једној страни, и књишког, на другој. На стр. 45-46, под насловом ‘Изговор и писање гласова’, у *Српском правопису* (2006) дата су неопходна објашњења, па ћемо се у овдашњим интерпретацијама ослонити на њих

„а) Српски језик одликује се јасним изговором гласова. Обично се без тешкоћа, у негованом природном изговору интелектуалаца, порепознају гласови, нпр. кад их желимо записати одговарајућим словима. Према томе, фонетско-фонолошко правописно начело (исп. ‘Полазне основе’) сажето у крилатици ‘пиши као што говориш’ – најбоље одговара природи српског језика.

б) Недоумице се јављају у оној сфери књижевно-језичке праксе која надилази природни изговор, пре свега из потребе за јасним разграничењем делова сложених (понајпре термилошких) и страних речи, што за собом повлачи и прецизнији изговор гласова него што је уобичајено, те прилагођавање писања управо томе, тзв. књишком изговору. Када добро размислимо, излази да су и говор и писање у таквим приликама за-

право условљени морфолошким саставом речи³ – па се тај начин писања назива морфонолошким.

в) Терминолошка творба и стране речи – често доносе необичне гласовне склопове, тешке и за изговор и за писање. Ипак, и овде се ваља држати правила о усклађености изговора и писања, а тиме је оцртана важна гранична линија преко које се не може ићи. Ова је линија, прво, тачно одређена бројем гласова које ми можемо у оваквим речима употребити – то су тридесет српских гласова...; и она је, друго, усмерена гласовним законима српског језика, који ограничавају број и природу допуштених или искључених гласовних комбинација...

г) На тај начин јасно су оцртани оквири српске правописне норме: она не прихвата ни крајњи локализам, супротстављајући му негован природни изговор; а ни страну правописну праксу, ако ова премаши могућности српскога гласовног система, или пак негира важеће гласовних закона српског језика”.

2. Објашњење откуда долази овакво понашање српске правописне норме није тешко наћи.

а) Наиме: „У заједничком српскохрватском поравопису извесна решења била су мотивисана жељом да се српска фонетско-фонолошка норма у неким детаљима комбинује са хрватском традицијом ‘етимолошког’ писања. Такви случајеви данас у српском правопису чине ‘страно тело’ и задају тешкоће у његовом нормирању. Ако се ови случајеви сведу на ниво изузетака, и посматрају као периферне појаве, наша правописна норма, у целини гледана, стварно је врло једноставна, доследна и стабилна” (Симић 2006: 46-47).

б) Ако не желимо оно што се у нашем правопису зачиње као стварна клица његовог разлаза са Вуковим начелима, онда бисмо се морали држати следећег разјашњења. И терминолошка творба – као и сва остала лексичка грађа – имала би бити сведена у исти оквир оцртан фонетско-фонолошким принципом. Само тако ће у српском правопису бити поново успостављен ред, и спречити се разлаз међу функционалним стиловима. Ово потоње би значило свођење начела ‘пиши као што говориш’

³ Морфолошки моменат је и иначе најмоћнија полуга у образовању и развоју фонолошког система сваког језика. По нашем мишљењу израженом поводом истраживања историјског развоја српских гласова (Симић 2002: 379) следи – да „најкомпетентнији фактор који уобличава фонијску масу говора – јесте морфолошки: на синтагматском плану он у крањој линији одређује положај граничних тачака међу фонемама; а на парадигматском – утиче на одбир и ‘економију’ варијаната које ће доживети функционалну промоцију као фонолошке јединице”.

у уски круг фолклорне лексике, који би научном и стручном лексичком продукцијом, која је све богатија и све разноврснија, био преслојен и прекривен – упутивши нас у орбиту стварно слабо уређених западноевропских правописа. А то нам заиста није потребно.

ЛИТЕРАТУРА

Ахманова 1966: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Советская энциклопедия.

Белић 1958: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I*, Београд: САНУ.

Берберовић 1990: Ј. Берберовић, *Филозофија и свијет науке*, Сарајево: Свјетлост.

МСЕ 1958-1961: *Малая советская энциклопедия*, Москва: Большая советская энциклопедия.

Пешикан–Јерковић–Пижурица 1993: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: МС.

Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива I/II*, Загреб: МХ.

Симић 1994: Р. Симић, *Правопис српскога језика – нормативистичка и кодиколошка испитивања*, Београд.

Симић 1998: Р. Симић (одг. ред.), *Правописни приручник српскога књижевног језика*, Београд: НДСЈ.

Симић 2002: Р. Симић, *Морфонолошки процеси у српскохрватском језику*, 2. изд., Београд: НДСЈ и Јасен.

Симић–Јовановић 2002: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: НДСЈ и Јасен.

Симић 2006: Р. Симић, *Српски правопис*, Београд: НДСЈ и Јасен.